

موقوفات شیخ علیخان زنگنه در شهرستان تویسرکان

زهرا پور شعبانیان^(۱)

چکیده

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ زندگی بشر وجود داشته است لیکن اسلام آن را در مسیری روشن، منطقی و هدفدار مورد استفاده قرار داده است. بزرگان دینی و سیاسی این سنت را سرلوحه زندگی خود قرار داده‌اند و همواره در ایجاد بناهای وقفی تلاش نمودند، یکی از این شخصیت‌های ممتاز دینی و سیاسی در دوره صفویه شیخ علیخان زنگنه می‌باشد وی وزیر شاه سلیمان صفوی و در عین حال بیگلربیگی همدان بوده است. شیخ علیخان در سطح استان همدان دارای موقوفات مختلفی می‌باشد. در این مقاله سعی شده موقوفات این شخصیت برجسته در شهرستان تویسرکان شامل؛ مدرسه علوم دینی، مسجد و بازار مورد بررسی قرار گیرد.

کلید واژه

شیخ علیخان زنگنه، تویسرکان، مدرسه علوم دینی، مسجد جامع، بازار. طایفه زنگنه

معرفی شیخ علیخان زنگنه

طایفه زنگنه یکی از قدیمی ترین ایالات کردنشین و از شجاع ترین طوایف عشایری ایران بزرگ بودند. در طی دورانی از تاریخ که شاهان صفوی، از کارآمدی نیروهای قزلباش و شاهسون‌ها مایوس شدند، دست نیاز به حمایت و مشاوره به سمت گردان زنگنه دراز کردند و از این دوران به بعد خاندان زنگنه در صحنه تاریخ ایران وارد شدند. بنابر آنچه که در آثار مکتوب داخلی و خارجی آمده است؛ برابر تقسیمات کشوری زمان شاه عباس اول در سال (۱۰۰۶ ه.ق)، ایران به چهار ایالت والی نشین و ۳۶ بیگلریگی تقسیم می شده است. در سال‌های حکومت شاه عباس دوم، فردی به نام شیخ علیخان زنگنه ابتدا به سمت بیگلریگی و پس از مدتی به سمت والی ولایت‌های مرزی غرب کشور تا بغداد منصوب می شود. شیخ علیخان به دلیل بروز لیاقت و مقاومت‌های مدبرانه در مقابل دست اندازی‌ها و تجاوزات نیروهای عثمانی؛ بیش از پیش مورد توجه دو تن از شاهان سلسله صفویه خصوصاً شاه سلیمان قرار می گیرد. توجه شاه به این سردار ایل زنگنه تا بدان حد می رسد که مقام وزارت و جبه، قلمدان مرصع عظمای صفویان به ایشان تفویض می گردد. به علت عدم توجه و تسلط شاه سلیمان به اداره امور کشور، دولت صفوی دچار ضعف و انحطاط می گردد. شیخ علیخان زنگنه (صدر اعظم)، با تدابیر خود نظم و انتظامی در کل ممالک محروسه صفوی برقرار می کند. شاید بتوان او را امیرکبیر سلسله صفوی دانست^(۲). در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی؛ عملاً اختیار امور مملکتی در دست شیخ علیخان زنگنه وزیر کاردان و مقتدرش بود. در این زمان همدان و شهرستان‌های تابعه نظیر تویسرکان به عنوان مایملک شیخ علیخان محسوب شده و وی در عمران و آبادانی این شهرها کوشش فراوانی نمود تا جایی که در تویسرکان مدرسه وقفی علوم دینی با عنوان مدرسه شیخ علیخان را در کنار بناهایی نظیر بازار و مسجد احداث کرده است^(۳).

دکتر باستانی پاریزی پیرامون شخصیت، افعال و اعمال شیخ علیخان زنگنه چنین

بیان می‌کند:

«در زمان شاه سلیمان برای مدت محدودی از سال‌های (۱۰۸۶ - ۱۱۰۱ ه.ق)، یک وزیر نسبتاً پرکار بر سر کار آمد؛ ولی با توجه به اینکه دستگاه‌ها اصولاً فرسوده شده و زنگ خورده بود، این کوشش‌ها بی‌نتیجه ماند. این شخص شیخ علیخان زنگنه بود که کوشش داشت همیشه شخصیت و استقلال خود را در برابر شاه حفظ کند. او شب‌ها با لباس مبدل در محلات گردش می‌کرد و از اوضاع مملکت خبردار می‌گردید و به فقرا، ضعفا و طلاب علوم دینیه و ایتام، بذل و بخشش می‌کرد. حمامات نیکو و رباطات در شهرها و عرض راه اعتاب مقدسه بنا کرده است»^(۴).

پیشینه تاریخی تويسرکان

منطقه تويسرکان، به سبب موقعیت جغرافیایی و تاریخی خاص خود؛ کم و بیش ویژگی‌های قومی، زبانی، سنت‌ها، آداب و رسوم محلی و منطقه‌ای اقوام باستانی (مادی) و ماقبل از مادی را در ایالت جبال قدیم (استان همدان کنونی) حفظ کرده است. اهمیت تويسرکان بدان جهت است که از عهد باستان بر سر راه همدان یا همان هگمتانه باستان (پایتخت کاسیان، مادان و دیگر سلسله‌های پادشاهی) قرار داشته است و از طریق آن به نهاوند و از آنجا به استخر (فارس) حرکت می‌کردند. جاده معروف شاهی از (رودرآور) قدیم در منطقه تويسرکان می‌گذشته است؛ که این خود مبین اهمیت تويسرکان در دوره باستان می‌باشد، جاده گنجنامه همدان به تويسرکان که جدیداً احداث گردیده تقریباً به موازات همان جاده است.

در دوران اسلامی جغرافی نویسان و مورخین فراوانی از تويسرکان بدین شرح سخن گفته‌اند:

ابن فقیه همدانی قرن (سوم ه.ق) درباره آن سخن گفته است. وی رودرآور را در ناحیت نهاوند یاد کرده، طول آن سه فرسنگ باشد و از نیکوترین جای‌ها در عهد ساسانیان بوده، شامل نود و سه ده که برخی از آنها به برخی باغها و جویبارها

پیوسته است. مهم ترین محصول آنجا زعفران باشد که شهرتی جهانی دارد و از طریق نهاوند و همدان به دیگر جای ها برده می شود. همچنین به سبب هوای معتدل آنجا میوه های گوناگون مانند انار، فندق، گردو، سیب، بادام، گلابی، انگور و جز این بدست می آید^(۵). مولف کتاب حدود عالم در قرن چهارم هـ. ق درباره آن گفته است: شهرکی است انبوه و براکوه نهاده است؛ سپس درباره کرج رودآور گوید: شهرکی بزرگ، آبادان، با نعمت، مردم بسیار و جای بازرگانان است؛ از آن زعفران بسیار خیزد و پنیر آن را به همه جهان ببرند^(۶). یاقوت حموی نیز از کرج رود آور با همان اوصاف یاد کرده؛ و فاصله اش را از همدان و نهاوند هفت فرسنگ بیان می کند. در قرون بعدی دیگر ذکری از قریه رودآور نیست؛ شاید رودآور نیز مانند همدان در تازش مغولان نیمه نخست سده هفتم هـ. ق، تخریب شده باشد و یا نظر به تبعات آن تهاجمات تدریجاً رو به ویرانی نهاده باشد.

در نیمه دوم سده هفتم هـ. ق، زکریای قزوینی درباره شهر (رودرآور = رودآور) چنین گفته است:

قصبه ایی است در سه فرسخی همدان، مشحون به نود و سه پارچه ده؛ آب و هوای بسیار خوش دارد و از خوبی آب و هوا در آنجا زعفران روید و انواع میوه در آنجا به هم رسد و زعفران را از آنجا به ولایات دیگر برند.^(۷) در اواسط قرن هشتم هجری، حمدالله مستوفی رودرآور (رودآور) را از قصبات، توی و سرکان به حساب آورده است.^(۸)

از عهد صفویه به بعد نام آن را تویسرکان نوشتند و همین اسم برای شهر باستانی رودرآور (رودآور) علم گردیده است و تویسرکان ضمن نظام ایالات ایران جز (بیگلربیگی همدان) یاد گردیده است. عمران و توسعه مدنی شهر تویسرکان، در عهد صفویان صورت پذیرفته و اقدامات عمرانی از قبیل: احداث راسته بازار شهر، رونق مجدد جاده های کاروان رو، احداث کاروانسرای شاه عباسی در حوالی این مسیر، تاسیس مدرسه علوم دینی (شیخ علیخان) در دوره شاه سلیمان صفوی،

همه نشانگر عمران و آبادانی شهر تویسرکان در عهد پادشاهان صفویه می باشد. با سقوط دولت صفوی بر اثر هجوم افغان ها و در پی تهاجمات پیاپی عساکر عثمانی به غرب ایران؛ تویسرکان نیز در پی همدان از جمله مناطق اشغالی درآمد که بر اثر وحشیگری عساکر ترک، دستخوش آشوب و قحطی شده و صدمات بسیاری دیده است. در دوران سلسله های بعدی نیز تویسرکان صحنه تاریخی بسیاری از اتفاقات و جنگ ها بود.^(۹)

مدرسه شیخ علیخان زنگنه^(۱۰)

گرایش وسیع به مذهب تشیع در دوره صفویه نمی توانست فقط با ارعاب و زور صورت گیرد، ابزارهای گوناگونی به کار گرفته شد تا مذهب دوازده امامی رسمی، تقویت و تبلیغ گردد. رسماً کارها را به دست برجستگان و مقامات مذهبی سپردند. طبق یک برنامه سستی مداوم که در عتبات (آستانه های مقدس عراق) شکل گرفت، طلبه های شیعی درس خود را در مدرسه های دینی آغاز می کردند و بعد از همان جا به دستگاه صفویه می پیوستند. وظیفه اصلی آنها این بود که متناسب با شرایط تازه ای که با ایجاد حکومت رسمی شیعه پدید آمده بود، به تبیین، آموزش و تبلیغ جهان بینی امامیه بپردازند^(۱۱). فقهایی از جبل لبنان که در آن روزگار مرکز و مهد معارف شیعه و محل سکونت دانشمندان این مذهب بود، جهت تعلیم و آشنا نمودن مردم ایران به فقه خاندان رسالت و علم کلام شیعه به ایران دعوت نمایند و لذا دانشمندانی چون شیخ حر عاملی و بها الدین عاملی به ایران روی آوردند^(۱۲). این تبلیغ و ترویج آداب و احکام دین و حمایت از علما بدون توجه به فضاهای مناسب آموزشی و مهیا کردن امکانات آموزشی میسر نبود، به عبارت دیگر تدوین، تبلیغ و اجرای احکام و شعایر مذهبی مستلزم توسعه نظام آموزشی بود. به این ترتیب تعداد بسیار زیادی مدارس مذهبی احداث گردید و هزینه های قابل توجهی صرف آموزش طلاب و اداره این مدارس گردید. سیاحانی که در دوره صفویه مدتی در

ایران اقامت داشتند، از تعداد بسیار مدرسه‌ها سخن گفته‌اند^(۱۳). یکی از سیاحان عثمانی نیز که در اواسط قرن یازدهم هـ. ق به تبریز رفته بوده به تعداد ۴۷ مدرسه این شهر اشاره کرده است که همه معمور بوده‌اند. در سایر شهرهای بزرگ نیز کم و بیش به همین ترتیب بود؛ حتی در برخی از روستاهای بزرگ نیز مجالس درس و بحث به طور منظم برگزار می‌شد و برخی از همین طلاب بعد از طی مدارج لازم به رتبه‌های بالادست راه می‌یافتند. به این ترتیب، دستگاه مذهبی از نهادها و تشکیلات گسترده‌ای برخوردار بوده است. اداره امور مدارس و پرداخت مستمری به علما و طلاب، همچنین اداره اوقاف زیر نظر شخصی موسوم به (ملاباشی) بود که از بین علمای معروف و معتبر برگزیده می‌شد. در دوران سلسله‌های بعدی تداوم ساخت مدارس ادامه یافت ولی حکومت‌های بعدی نتوانستند مشروعیت حکومت صفویان را بدست آورند^(۱۴).

۱. موقعیت مکانی مدرسه

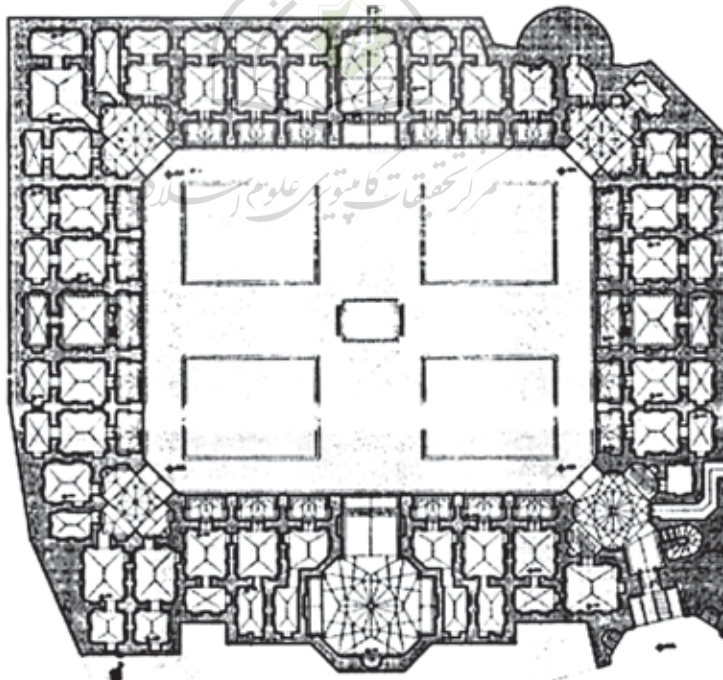
مدرسه شیخ علیخان در مرکز شهر تویسرکان، جنب بازار اصلی و در امتداد کوچه مهدیه قرار گرفته است؛ مدرسه مذکور قدیمی‌ترین و بزرگ‌ترین مدرسه تویسرکان می‌باشد.

۲. پیشینه تاریخی مدرسه

مدرسه شیخ علیخان زنگنه؛ از آثار دوره صفویه می‌باشد که در حدود سال ۱۰۹۰ هـ. ق، توسط شیخ علیخان زنگنه، وزیر اعظم شاه سلیمان صفوی بنا شده است. مدرسه شیخ علیخان تویسرکان در اواخر دوره قاجاریه به صورت متروک درآمده بود تا اینکه در حدود ۶۰ سال پیش، مردم شهر به هدایت و سرپرستی حاج ابوالقاسم نوری آن را تعمیر و بازسازی نمودند و اکنون مدرسه ای وقفی جهت آموزش طلاب علوم دینی و مذهبی می‌باشد.

۳. تحلیل معماری مدرسه

مدرسه با پلانی مستطیل شکل و طرح دو ایوانی (و یا به عبارتی چهار ایوانی)، در یک طبقه ساخته شده است (طرح ۱). مدرسه مذکور از منظر ساختمانی و معماری از چندین قسمت مختلف و مرتبط با یکدیگر از قبیل؛ جلو خان و سر در ورودی، هشتی، صحن، ایوان، مسجد یا نمازخانه، حجره‌های متعدد و کتابخانه تشکیل یافته است. جلوخان و تاسیسات ورودی مدرسه در ضلع جنوبی مدرسه واقع شده است و از این نظر با مدارس تاریخی دیگر تفاوت محسوسی دارد؛ در میانه ضلع خلفی آن سر در ایجاد گردیده و در طرفین سر در دو درگاه کوچک تر تعبیه شده است. سر در ورودی از طریق دالانی به هشتی راه پیدا می‌کند. مدرسه دارای صحن هشت ضلعی بزرگی می‌باشد که گرداگرد آن بنای یک طبقه مشتمل بر تعداد

طرح شماره ۱: پلان طبقه همکف مدرسه شیخ علیخان زنگنه

زیادی حجرات متصل به هم قرار گرفته است؛ در میان ضلع جنوبی (جنوب غربی) بزرگ‌ترین ایوان صحن واقع شده که در پشت آن فضای وسیع نمازخانه یا مسجد قرار دارد، رو به روی این ایوان در جبهه شمالی نیز، ایوانی کوچک‌تر واقع شده است. در میانه اضلاع دیگر صحن نیز، ایوانچه‌هایی واقع گردیده در طرفین این ایوان‌ها ایوانچه‌های منتهی به حجره‌ها قرار گرفته‌اند. مدرسه شیخ علیخان زنگنه به لحاظ قرارگیری در بافت کهن شهر و ارتباط نزدیک با فضاهای کاربردی اصلی شهر؛ همچون بازار، دارای فضای دسترسی مناسبی می‌باشد که این فضای ورودی متناسب با مدرسه در جهت جنوبی ایجاد گردیده است.

ورودی جنوبی؛ جلو خان و تاسیسات ورودی مدرسه در ضلع جنوبی مدرسه واقع گردیده (تصویر ۱-۲) و همانگونه که ذکر گردید از این لحاظ با مدارس تاریخی دیگر تفاوت محسوس دارد؛ جلو خان مدرسه به صورت نیم هشت ضلعی طراحی گردیده و در میانه ضلع خلفی آن سردر ورودی و در طرفین سردر، دو

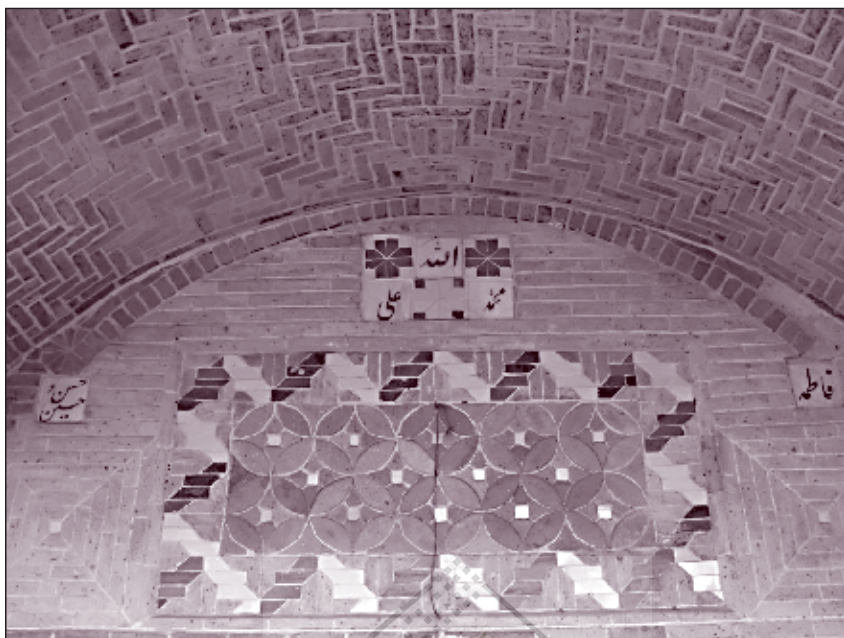

تصویر شماره ۱: مدخل ورودی مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

درگاه کوچک‌تر تعبیه شده است.^(۱۵) سردر ورودی مدرسه مزین به طاق قوسی ساده‌ای است که اضلاع دو سر آن بر دو دیوار آجری طرفین مدخل متکی بوده و در قسمت فوقانی این طاق (محاذی لبه پشت بام)، یک ردیف سرتاسری از قطار بندی‌های آجری زیبا به شکل عمودی و یک در میان برجسته کار گذاشته شده است. قسمت فوقانی مدخل ورودی، در داخل کادری مربع-مستطیل نقوش زیبایی از دوائر متقاطع به وسیله آجرهای برجسته و ظریف ایجاد گردیده و در اطراف آن با استفاده از رنگ و کاشی اشکال جالبی به رنگ‌های سفید، زرد، سبز و آبی زینت بخش گردیده است. قسمت فوقانی آن دارای کتیبه‌ای مستطیل شکل با تزیینات چلیپایی مزین به نام خداوند تبارک و تعالی و اسامی پنج تن علیهم‌السلام می‌باشد^(۱۶) (تصویر ۳). درب ورودی مدرسه دارای عرضی برابر با ۱۲۰ سانتی متر و ارتفاعی برابر با ۲۵۲ سانتیمتر می‌باشد، علاوه بر درب مذکور؛ دو درب چوبی در دو جانب درب ورودی اصلی تعبیه گشته که جنبه نگهبانی داشته است^(۱۷). سردر ورودی از

تصویر شماره ۲: مدخل ورودی مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

تصویر شماره ۳: تزیینات سر در ورودی مدرسه شیخ علیخان زنگنه توپسرکان

تصویر شماره ۴: فضای هشتی ورودی مدرسه شیخ علیخان زنگنه توپسرکان

طریق دالانی به هشتی زیبایی متصل می گردد؛ هشتی مذکور در زاویه جنوبی مدرسه واقع گردیده و دارای پوشش گنبدی مزین به کاربندی بسیار زیبای ۱۶ ضلعی اختری می باشد. هشتی مذکور از طریق درگاه های متعدد با بخش های مختلف مدرسه در ارتباط است ^(۱۸). (تصویر ۴)

سر در مذکور به لحاظ آن که جهت معبر و سر در قرار گرفته در حاشیه آن، با جهت بنای کل مدرسه در یک راستا نمی باشد، معماران بنا، این اختلاف را در فاصله سر در تا ورودی هشتی به صحن در نهایت استادی حل نموده اند.

صحن؛ مدرسه دارای صحن هشت ضلعی بزرگی است که گرداگرد آن بنای مدرسه در یک طبقه؛ متشکل از حجرات متعدد و متصل به یکدیگر ساخته شده است (تصویر ۵). در میانه صحن، حوض آبی جلوه گری می کند که در سال های اخیر ساخته شده است و آب آن از طریق لوله کشی سیستم آب شهری تامین

تصویر شماره ۵: صحن مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

می‌گردد، سابقاً حوضی قدیمی در همین نقطه وجود داشته است و آب آن از قنات حاج مهدی تامین می‌گشته که بعد از عبور از مسجد جولاستان به این مدرسه وارد می‌شده است ولی اکنون اثری از آن باقی نمانده است. در اضلاع چهارگانه حوض مذکور، چهار محوطه باغچه‌کاری با درختان زیبا زینت‌بخش فضای داخلی صحن شده است. در میان ضلع جنوبی (جنوب غربی)، بزرگ‌ترین ایوان صحن قرار دارد و در پشت آن فضای وسیع نمازخانه یا مسجد قرار گرفته است. روبروی این ایوان در جبهه شمالی نیز، ایوانی کوچک‌تر واقع گردیده است. در میانه اضلاع دیگر صحن نیز، ایوانچه‌هایی واقع گردیده که از ایوانچه‌های مجاور خود عرض و ارتفاع بیشتری داشته و به همین سبب تا حدودی طرح چهار ایوانی به صحن بخشیده است. در طرفین این ایوان‌ها، ایوانچه‌های منتهی به حجره‌ها قرار گرفته‌اند. در فضای پخ شده صحن نیز ایوانچه‌هایی تعبیه گشته که به فضاهای نسبتاً وسیع با پلان شبدری منتهی می‌شوند. فضای وسیع و گنبددار میانه ضلع شمالی، امروزه

تصویر شماره ۶: نمایی از کتابخانه و حجره‌های شمالی مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

به عنوان کتابخانه و در فضای میانی اضلاع شرقی و غربی به عنوان مدرس مورد استفاده قرار می گیرند^(۱۹).

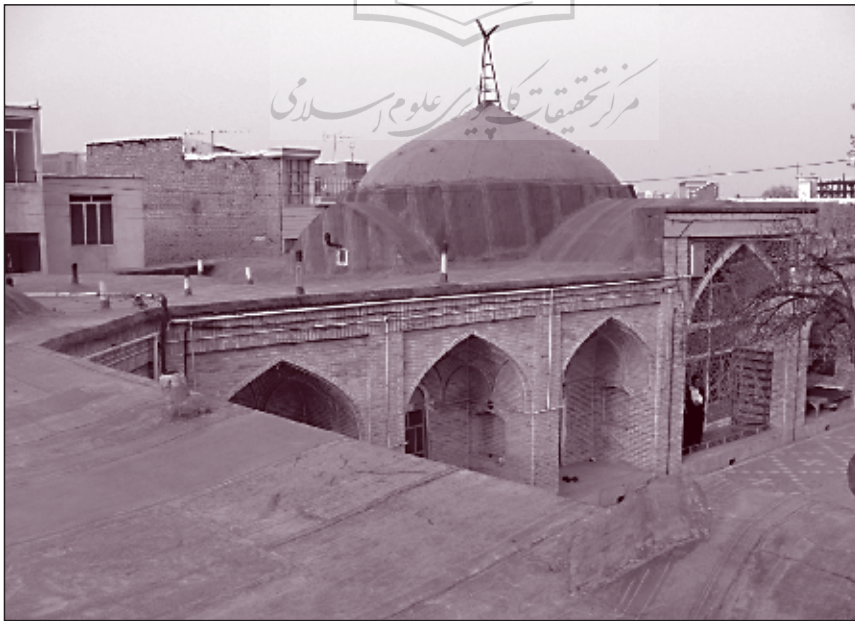
حجره‌ها: تعداد حجره‌های مدرسه ۳۶ دهنه است (تصویر ۶- ۷) که ۲۲ دهنه از آنها مستقیماً به صحن مدرسه راه دارند و بقیه آنها از طریق فضاهای شبدری زوایا و هشتی ورودی امکان دسترسی به صحن را دارند. حجره‌ها تقریباً از ابعاد مساوی برخوردار هستند، همگی دارای مساحتی در حدود ۱۰ متر و قطر دهانه برابر با ۸۷ / ۲ متر می باشد. ارتفاع کف حجرات از سطح حیاط حدود ۴۰ سانتیمتر است. فضای جلویی هر حجره متشکل از ایوانی مسقف به طول ۳ و عرض ۵ / ۱ متر است؛ طاقچه‌هایی در دو سوی ایوان وجود دارد و جهت گذاشتن ظروف مورد استفاده قرار می گیرد. فضای خلفی هر یک از حجرات دارای پستوی کوچکی

تصویر شماره ۷: نمایی از حجره‌های شمالی مدرسه شیخ علیخان زنگنه توپسرکان

می‌باشد. کلیه قسمت‌ها اعم از سقف‌ها، دیوارها و کف حجره‌ها از آجر بوده و بسیار محکم بنا گردیده است. سقف کلیه حجرات با طاق ضربی قوس (شاخ بزی) پوشش یافته است و با همان کیفیت تا مدخل ایوان پیش می‌آید؛ روی بدنه آجری سقف ایوان سابقاً تزیینات آجری ساده‌ای وجود داشت ولی چون در این قسمت‌ها از پوشش گچی استفاده شده این نقوش برجسته و تزیینات آجری زیر لایه‌ای از گچ پنهان گشته است. در طرفین درب ورودی حجره‌ها دو پنجره باریک و بلند قرار دارد که در قسمت‌های فوقانی آنها یک دریچه مدور بزرگ جهت تامین نور و روشنایی تعبیه گشته است. درهای ورودی حجرات از جنس چوب بوده است که در طی تغییرات چند سال اخیر تعویض گشته‌اند، اما پنجره‌ها به همان شکل اولیه خود باقی مانده‌اند (۲۰).

مسجد مدرسه؛ مدرسه دارای مسجدی در میانه ضلع جنوبی است که به مانند تمامی حجره‌ها متشکل از ایوانی مسقف در جبهه روبرویی و فضای پستو ماندنی

تصویر شماره ۸: نمایی از مسجد واقع در ضلع جنوبی مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

تصویر شماره ۹: مدخل ورودی مسجد، ضلع جنوبی مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

تصویر شماره ۱۰: تزیینات سر در ورودی مسجد، مدرسه شیخ علیخان زنگنه تویسرکان

در جبهه خلفی است (تصویر ۸)؛ نمای فوقانی ایوان مسجد مزین به سه ردیف کتیبه کاشی کاری شده با مضمون (قال الله تعالی انما یعمر مساجد الله من آمن بالله و الیوم الاخر)؛

و یک بیت شعر به خط زیبای نستعلیق با مضمون:

(ناطق و صامت پی تاریخ تعمیرش بگویند

نوری از زندان برون آورد الحق یوسفی را)

می باشد که تاریخ تعمیر و مرمت مدرسه را با احتساب حروف ابجد بیان می کند (تصویر ۹). با احتساب حروف ابجد؛ سال ۱۳۶۱ ه. ق، مقارن با سال ۱۳۱۹ ه. ش است که متاسفانه به علت از بین رفتن قسمتی از کاشی کاری مربوط به مصرع دوم که تاریخ مذکور در آن درج گردیده نمی توان اظهار نظر قطعی نمود^(۲۱). مدخل ورودی مسجد از جنس چوب است و در نمای فوقانی دارای تزیینات مشبک کاری شده ای می باشد (تصویر ۱۰). فضای داخلی مسجد بدون تزیینات می باشد و تمامی دیوارهای داخلی با گچ پوشش یافته است و گنبدی دو پوسته آجری فضای داخلی مسجد را زینت بخشیده است. در ضلع شمالی مدرسه و درست در مقابل مسجد؛ حجره ای مشابه حجرات دیگر واقع گردیده که مربوط به کتابخانه می باشد.

مسجد شیخ علیخان زنگنه

شیخ علیخان زنگنه بانی مسجدی در نزدیکی مدرسه و بازار نیز بوده است. این مسجد به سبک معمول مساجد دوران صفویه بنا شده بود. لیکن در گذر زمان بنای مسجد رو به ویرانی نهاده و اثر قابل توجهی از آن باقی نمانده. هم اکنون مسجدی جدید الاحداث مربوط به دوران اخیر در محل مسجد قبلی وجود دارد.

بازار تویسرکان (۲۲)

وحدت دستگاه مرکزی حکومت در دوره صفویان زمینه رشد اقتصادی ایران

و پیشرفت کشاورزی و صنایع و توسعه بازرگانی را پدید آورد. دوره فرمانروایی شاه عباس اول، اصلاحاتی در جهت بهبود ارکان اقتصادی کشور انجام گرفت. فعالیت‌های عمرانی وی موجب رشد اقتصادی و توسعه شهرنشینی و گسترش بازارها گشت.^(۲۳) در دوران حکومت شاهان بعد از وی این رشد اقتصادی رو به افول نهاده بود لیکن همچنان تجارت داخلی رشدی قابل قبول داشته خصوصاً در خصوص استان همدان و شهرستان‌های تابعه نظیر تویسرکان این رشد اقتصادی شایان توجه بوده است. به جهت نزدیکی این مناطق با مرزهای عراق خصوصاً بغداد تجارت رونق فراوان داشته است. همدان و شهرستان‌های وابسته به آن پل ارتباطی جهت تجارت با این مناطق محسوب می‌گشتند.

۱. موقعیت مکانی بازار تویسرکان

بازار تویسرکان در مرکز بافت کهن و در قسمت تجاری شهر؛ در کنار میدان اصلی، در حدفاصل خیابان شهدا و خیابان شهید باهنر قرار گرفته است.

۲. پیشینه تاریخی بازار تویسرکان

بازار تویسرکان؛ در بافت کهن شهر و نزدیک به میدان اصلی واقع گردیده و بنیان اصلی آن مربوط به دوران صفویه می‌باشد، بازار مذکور در طی دوران قاجاریه رو به ویرانی نهاده است و توسط دو تن از بزرگان شهر؛ میرزا ابدال خان و حاجی میرزا رضا قلی خان کلانتر مورد بازسازی و مرمت قرار گرفته و الحاقاتی نظیر سرا و تیمچه بدان اضافه گردیده است.

۳. تحلیل معماری

قسمت اصلی بازار تویسرکان هنوز به همان شکل قدیمی خود باقی است؛ و مشتمل بر یک راسته اصلی و چهار راسته فرعی متصل به آن به همراه سرا و تیمچه‌ها می‌باشد (طرح ۲)، (تا حدود سه دهه قبل یک راسته فرعی دیگر در جانب

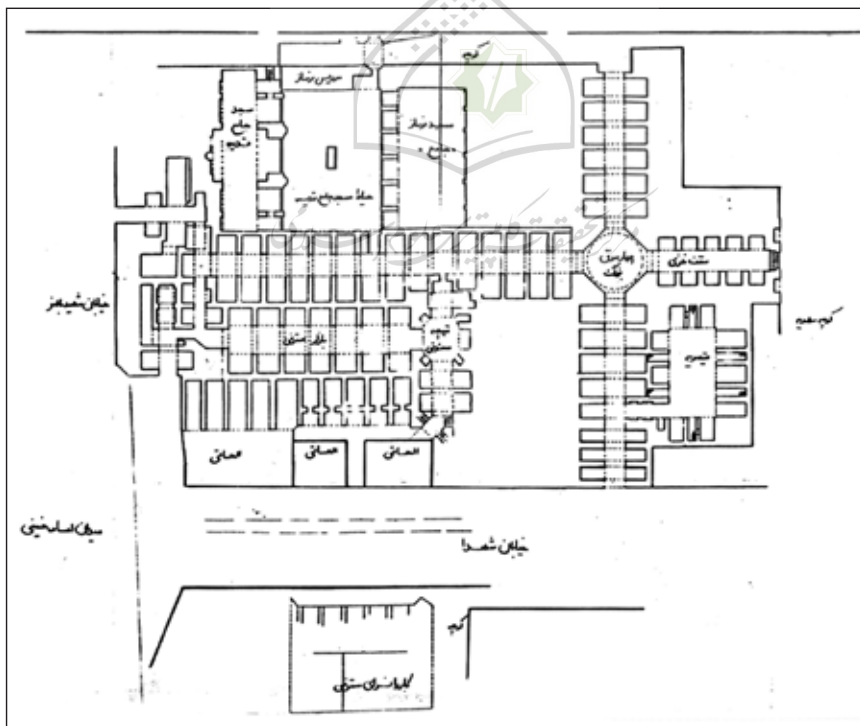
جنوب غربی راسته اصلی وجود داشت که پیش از احداث خیابان شهید باهنر تخریب گشت) مرکزیت بازار را یک چهار سوق بزرگ تشکیل داده است که نقطه اتصال راسته اصلی با راسته‌های فرعی می‌باشد. راسته اصلی از نقطه شمال غربی خیابان امام خمینی ره آغاز گشته و پس از گذشتن از چهار سوق به کوچه مهدیه ختم می‌شود. اساس ساختمان‌های راسته بازار تقریباً یکسان هستند و در تمام سطح بازار مصالح، پوشش طاق و گنبد یکی است.

ورودی بازار توپسرکان

بازار توپسرکان؛ به لحاظ قرارگیری در بافت کهن شهر و ارتباط نزدیک با فضاهای کاربردی اصلی شهر؛ همچون میدان مرکزی و مدرسه شیخ علیخان زنگنه

۱۵۴

واقفان

موقوفات شیخ علیخان زنگنه در (شهرستان توپسرکان)

طرح شماره ۲: بازار توپسرکان

تصویر شماره ۱۰: مدخل ورودی بازار تویسرکان از جانب میدان امام

و مسجد جامع دارای فضاهای دسترسی مناسبی، در جهات مختلف بازار می باشد که این فضاهای ورودی متناسب با بازار در چهار جهت ایجاد گردیده است.

ورودی جنوبی؛ با سر دری مربوط به دوران اخیر؛ به عنوان ورودی اصلی بنا، در ضلع جنوبی بازار (ضلع شمال غربی میدان امام خمینی ره)، واقع گردیده است و از طریق یک راهرو اریب فضای خارجی را به فضای داخلی بازار مرتبط می سازد. راهرویی که سر در را به بازار مرتبط می سازد در امتداد محور تقارن بازار قرار نگرفته است و بدین ترتیب مسیر ورود به داخل بازار شکسته شده و از طریق سر در ورودی نمی توان مستقیماً درون بازار را دید، مدخل ورودی هم سطح با خیابان ایجاد گردیده است (تصویر ۱۰).

ورودی شمالی؛ با سر دری مربوط به دوران اخیر، در ضلع شمالی بازار واقع گردیده است، مدخل ورودی مذکور از جانب کوچه مهدیه به جانب بازار باز

می‌شود و امکان برقراری ارتباطات بازار با فضاهای کاربردی اطراف، نظیر بافت مسکونی و مدرسه شیخ علیخان زنگنه را فراهم می‌سازد. این مدخل ورودی کاملاً مشرف به فضای داخلی بازار می‌باشد و از طریق سه پله کوتاه به راسته اصلی بازار وارد می‌شود.

ورودی شرقی؛ با سر دری مربوط به دوران اخیر، در ضلع شرقی بازار واقع گردیده است، مدخل ورودی مذکور از جانب خیابان شهدا به جانب بازار باز می‌شود، احتمالاً این ورودی در زمان حکومت قاجاریه و همزمان با ساختمان قیصریه ایجاد گردیده است. مدخل ورودی کاملاً مشرف به فضای داخلی راسته بازار می‌باشد و هم‌سطح با خیابان ایجاد گردیده است.

ورودی غربی؛ با سر دری مربوط به دوران اخیر، در ضلع غربی بازار واقع گردیده است، مدخل ورودی مذکور از جانب کوچه مسجد جامع به جانب بازار باز می‌شود. این مدخل ورودی کاملاً مشرف به فضای داخلی بازار می‌باشد و از طریق پنج پله کوتاه به راسته بازار (فرعی) وارد می‌شود.

راسته بازار

بازار سنتی تویسرکان؛ مشتمل بر یک راسته اصلی و چهار راسته فرعی متصل به آن به همراه الحاقات ادوار بعدی نظیر سرا و تیمچه می‌باشد. اساس ساختمانی راسته بازار تقریباً یکسان است و تمام قسمت‌های آن در یک طبقه بوده و کلیه مصالح آن در ستون‌ها، دیوارها و سقف با مصالح یکسان پوشش یافته است. سقف راسته بازار، با طاق‌های آجری و گنبدی منظم که هر یک به فاصله ۴ متری یکدیگر قرار دارند پوشش یافته است و در میانه هر گنبد نورگیری جهت تامین نور و تهویه هوای داخلی راسته‌ها تعبیه گشته است.

راسته اصلی؛ راسته اصلی از مدخل جنوبی (نقطه ایی واقع در شمال غربی میدان امام خمینی ره)، آغاز و پس از طی دو مسیر کوتاه در اضلاع شمالی و غربی

در جانب شمال امتداد می یابد و پس از گذشتن از چهار سوق در ادامه به مدخل شمالی (کوچه مهدیه) ختم می گردد. در اواسط راسته اصلی در جانب غربی؛ از طریق مدخلی آهنی امکان ارتباط با فضای مسجد جامع نیز وجود دارد. (تصویر ۱۱)

تصویر شماره ۱۱: راسته بازار توپسرکان

راسته‌های فرعی

الف راسته بازار مستوفی: اولین راسته فرعی در جهت جنوب به شمال، به موازات راسته اصلی می‌باشد (تصویر ۱۲) راسته مذکور نسبت به دیگر راسته‌ها از فضای مناسب و بزرگ‌تری برخوردار بوده و در انتها به سه سوق مستوفی ختم می‌گردد، راسته مذکور به راسته کفاش‌ها نیز شهرت دارد.

ب دومین راسته: در اواسط راسته اصلی در جانب شرقی، راسته فرعی مذکور قرار گرفته که پس از گذر از سه سوق در انتها به سرای مستوفی منتهی می‌گردد (۲۴)

ج راسته بازار حلاج‌ها: راسته فرعی مذکور؛ در ضلع شرقی چهار سوق واقع گردیده است و در انتها به مدخل شرقی ختم می‌گردد (تصویر ۱۳).

د راسته بازار یهودی‌ها: راسته فرعی مذکور؛ در ضلع غربی چهار سوق واقع گردیده است و در انتها به مدخل غربی ختم می‌گردد (تصویر ۱۴). سابقاً این راسته

۱۵۸

واقفان

موقوفات شیخ علیخان زنگنه در (شهرستان توپسرکان)

تصویر شماره ۱۲: راسته‌ی مستوفی بازار توپسرکان

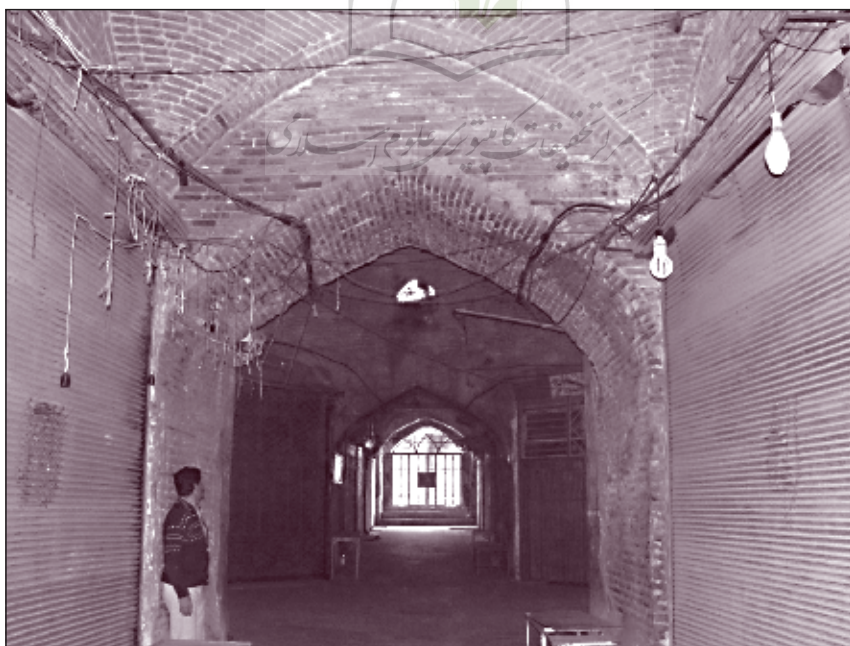
تصویر شماره ۱۳: راسته‌ی فرعی واقع در ضلع شرقی بازار تويسرکان

تصویر شماره ۱۴: راسته‌ی فرعی واقع در ضلع غربی بازار تويسرکان

رونق فراوانی داشته و بزرگترین دکان‌های زرگری، بزازی، خرازی و قنادی شهر در آن قرار داشته و مرکز اصلی داد و ستد روزانه مردم بوده است ولی در اثر مرور زمان از رونق آن کاسته شده است^(۲۵) در طرفین تمامی راسته‌های مذکور، دکان‌هایی به قرینه یکدیگر با دهانه‌های یکسان ساخته شده است.

چهار سوق بزرگ؛ چهار سوق بازار؛ محوطه‌ای است با پوشش گنبدی بزرگ که در چهار جهت این طاق گنبدی روزنه‌های بزرگی جهت تامین نور تعبیه گشته است (تصویر ۱۵). گنبد مذکور فاقد تزیینات شاخص بوده و تنها عنصر تزیینی گنبد؛ در قسمت فوقانی روزنه‌ها می‌باشد که با استفاده از آجر، طرح بسیار ساده‌ای را پدید آورده است. چهار سوق بزرگ، محل تلاقی راسته‌های فرعی (شرقی و غربی) با راسته اصلی بازار می‌باشد در چهار جانب چهارسوق دکان‌هایی واقع گردیده است^(۲۶).

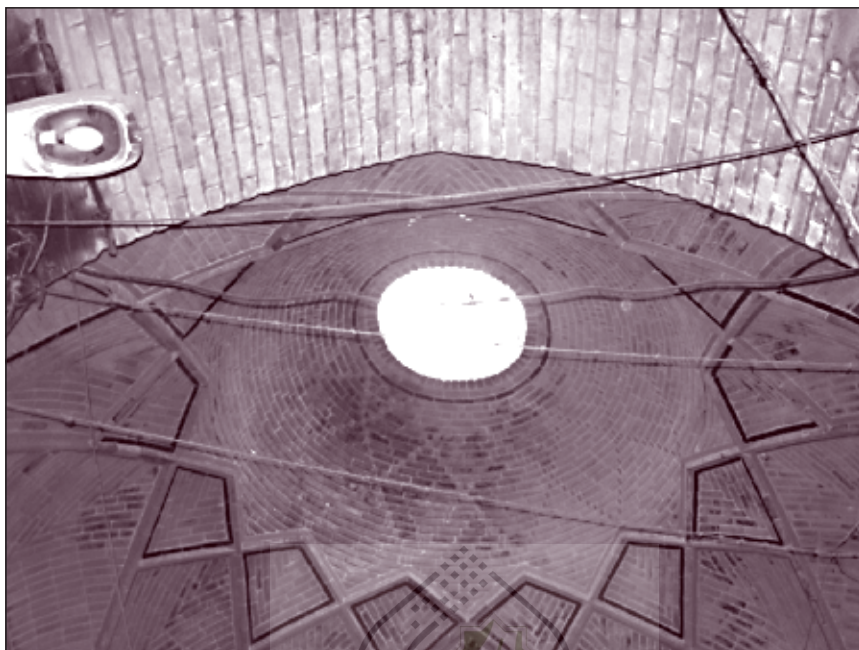
تصویر شماره ۱۵: راسته‌ی اصلی تا مدخل شمالی (چهارسوق) بازار تویسرکان

سه سوق مستوفی؛ همان گونه که پیش تر ذکر گردید؛ راسته بازار مستوفی در انتها به سه سوق مستوفی ختم می گردد (تصویر ۱۶). تنها عنصر تزئینی در مجموعه بازار تویسرکان گنبد این سه سوق است که شامل؛ رسمی بندی های منظمی در سرتاسر فضای داخلی گنبد می باشد. گنبد مزین به طرح یک گل ۱۲ پر است که از تلفیق آجر و کاشی لعابدار (آبی و مشکی) پدید آمده است (تصویر ۱۷).

قیصریه؛ از بناهای جالب توجه بازار تویسرکان قیصریه می باشد؛ قیصریه یک تیمچه تجاری است که واقع در جبهه شمالی بازار، جانب شمال شرقی چهار سوق بزرگ است. بانی قیصریه حاجی میرزاقلی خان کلانتر بوده که در حدود ۱۴۰ سال قبل همزمان با مرمت راسته بازار اقدام به احداث قیصریه نموده است. ساختمان بنا مشتمل بر یک صحن کوچک به ابعاد ۱۵ × ۱۰ متر می باشد که در چهار جانب آن، در دو طبقه حجره ها و راهروها واقع گردیده است. همانند بازار تمامی

تصویر شماره ۱۶: تیمچه مستوفی بازار تویسرکان

تصویر شماره ۱۷ : تزئینات سه سوق مستوفی بازار تویسرکان

قسمت‌های این تیمچه از آجر بوده پوشش سقف‌ها به وسیله طاق ضربی صورت گرفته است. بنا دارای استحکام مناسبی می‌باشد. فراز محوطه قیصریه سابقاً به وسیله طاق گنبدی بزرگی پوشش یافته بود که در چهار جانب دارای چهار پنجره بزرگ بوده است که باعث گردش جریان هوا و تامین نور محوطه می‌گردیده است. به دلایلی که مشخص نیست پوشش گنبدی برداشته شده و در حال حاضر تیمچه به صورت روباز است. تیمچه مذکور؛ دارای دو مدخل ورودی در ضلع شمالی و جنوبی می‌باشد. در حال حاضر درگاه شمالی مسدود گشته و تنها مسیر ارتباطی از طریق درگاه جنوبی (ضلع شرقی چهار سوق) می‌باشد. قیصریه نیز به مانند سرای مستوفی تا چند دهه پیش یکی از مراکز تجارتي مهم بازار محسوب می‌شده ولی اکنون بیشتر حجره‌های آن به صورت مخروبه درآمده است. (۲۷)

بررسی شرایط حفاظتی، مرمتی بنای قدیمی بازار تويسرکان

به دلیل آنکه مجموعه بازار تويسرکان به ثبت آثار ملی ایران نرسیده است. لذا ضوابط جامعی در رابطه با رعایت حریم و نحوه مرمت آن معمول نشده و به همین دلیل دخل و تصرفات غیر اصولی مانند: برداشتن بعضی از طاق‌ها در راسته بازارهای فرعی، تراشیدن برخی پایه‌ها، انجام سنگ‌کاری در داخل مغازه‌ها، نصب کرکره در بخش‌های پاکار تویزه‌ها و بزرگ نمودن نورگیرها انجام گرفته و در بخش‌های حریمی نیز ساخت و سازهای غیر اصولی انجام گرفته است. با توجه به اینکه عمده مصالح مورد استفاده در بازار آجر می‌باشد، تعمیرات عمده‌ای روی آن انجام نگرفته است و هیچ‌گونه خطری آن را تهدید نمی‌کند و در مواقع لزوم با اندک تعمیرات اساسی می‌توان نسبت به بهسازی آن اقدام نمود^(۲۸). مجموعه بازار، مسجد و مدرسه هر سه در دوران صفوی احداث گردیده‌اند اما به دلیل عدم توجه به این بناهای تاریخی، مجموعه مسجد در گذر زمان ویران شده و اکنون مسجدی جدید جایگزین آن گردیده است.

پی نوشت

۲۳. سلطانزاده؛ ۱۳۶۶: ۴۱۳-۴۰۶
۲۴. گل محمدی؛ ۱۳۷۱: ۱۷۱-۱۷۲
۲۵. گل محمدی؛ پیشین: ۱۷۲
۲۶. بنا های تاریخی در پناه قانون؛ ۱۳۶۷: ۲۱۰
۲۷. ملازاده- محمدی؛ ۱۳۷۹: ۲۳۷
۲۸. گزارش مرمت بازار توپسرکان؛ ۱۳۷۲: ۴
۱. Zahra_pourshabanian@yahoo.com,
- کارشناس ارشد باستان شناسی (اسلامی)
۲. قاسمی؛ ۱۳۸۵: ۲۷
- 3.j. newman;2006:100
۴. باستانی پاریزی؛ ۱۳۶۲
۵. اذکایی؛ ۱۳۸۰: ۱۰۱-۱۰۴
۶. حدود العالم؛ ۱۳۴۰: ۱۴۱
۷. قزوینی؛ ۱۳۷۳: ۴۴۰
۸. مستوفی؛ ۱۳۶۲: ۷۳
۹. اذکایی؛ ۱۳۸۰: ۱۰۶-۱۰۷
۱۰. بنای مدرسه شیخ علیخان زنگنه در تاریخ ۲۱ / ۰۲ / ۱۳۷۶ به شماره ۱۸۶۶ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
۱۱. کالمار، ۱۳۷۹: ۳۶
۱۲. قدیانی، ۱۳۷۴: ۲۴۲
۱۳. سلطانزاده؛ ۱۳۸۶: ۱۳۰
۱۴. سلطانزاده؛ همان منبع: ۱۳۱
۱۵. ملازاده- محمدی؛ ۱۳۸۱: ۱۸۹
۱۶. گل محمدی؛ ۱۳۷۱: ۱۶۰
۱۷. مرتضی بیگی؛ ۱۳۷۱: ۱۰
۱۸. ملازاده- محمدی؛ ۱۳۸۱: ۱۸۹
۱۹. مرتضی بیگی؛ ۱۳۷۱: ۶-۷؛ ملازاده- محمدی؛ ۱۳۸۱: ۱۸۹
۲۰. گل محمدی؛ ۱۳۷۱: ۱۶۰-۱۶۱
۲۱. مرتضی بیگی؛ ۱۳۷۱: ۲۱
۲۲. بنای بازار توپسرکان در تاریخ ۲۳ / ۰۵ / ۱۳۷۵ به شماره ۱۷۳۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

۱۶۴

واقفان

موقوفات شیخ علیخان زنگنه در (شهرستان توپسرکان)

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی